

להנחן, "לידידי" בזכות שמירתם על מצוות שבת, ומטעם זה אומרים בשבת, "רצה והתלוצצו" (ילקוט, שם). כך נעדה השבת להמציא לנו מנוחה והיוק, לתת לרוחנו הזמנות להתרכו, ולגוף ולנשמה שלווה והחלפת כוח, כי ה' "עצמותיך יחליץ", וכך יציל את ידידיו — "למען יחלצון ידידיך".

בראש חודש ובמועדים מכניסים כאן את תפילת "עלה ויבוא" (עיי' לעיל בפירושו על תפילת י"ח בשחרית), "משום שגם היא תפילה ותחנונים, תיקונה בבונה ירושלים, שהיא נמי תפילה" (תוס', שבת כד ע"א, ד"ה, "בבונה ירושלים"). ואולם חלקה הקודמים של ברכת המזון כוללים בעיקר שבחים יהודיים. הבקשה, שבה אנו פונים בדברי "עלה ויבוא" אל ה' להעלות זכרוננו לפניו במיוחד בימי ראש חודש ובמועדים, מבוססת על דברי התורה המפורשים בספר במדבר (פרק י', פסוק י').

ברוך אתה, ה' אלהינו מלך העולם, האל, אבינו, מלכנו, אדירנו, בוראנו, גואלנו, יוצרנו, קדושו, קדוש יעקב, רועה ישראל, המלך הטוב והמטיב לכל, שבכל יום ויום הוא הטוב מטיב הוא יטיב לנו, הוא גמלנו הוא גומלנו הוא יגמלנו לעד, לחן לחסד ולרחמים, ולרחם הצלה והצלתה, ברכה וישועה, נחמה, פריסה וכלילה, ורחמים, והיים ושלום וכל טוב, ומכל טוב אל יחסרנו.

את הברכה הרביעית הזאת של ברכת המזון תיקנו רבן גמליאל וביידינו כיבנה, אחרי שקיבלו מן הרומאים רשות להביא לקבורה את גופותיהם של הגיבורים היהודיים שנפלו במרד בריכוכבא. הגמרא (ברכות מח ע"ב, ועוד) מספרת, שאחרי דיכוי אותו מרד אסר הדריאנוס, הקיסר הרומי, לקבור את מתי היהודים, שנהרגו בקרב על ביתר. רק לאחר מספר שנים נתנו הרומאים רשות לכך. "אותו היום (יום ט"ו באב, תענית לא ע"א), שניתנו הרגיו ביתר לקבורה, תיקנו כיבנה, הטוב והמטיב; הטוב, שלא הסריחו, והמטיב, שניתנו לקבורה" (ברכות שם). חז"ל ציפו את ההודיה על מאורע היסטורי זה לברכת המזון, "מפני שהיא התפילה, שאומרים במצב רוח מרומם של שמחה והכרת טובה" (אבודרהם). או לפי דעה אחרת: מפני שאז, "כאשר ביתר היתה נחרבת, ירדה קרן ישראל מטה מטה, והיא תתרום רק בימים ההם, כאשר בידוד יבוא; לכן קושרים את ברכת, הטוב והמטיב, בברכה הקודמת, בה מתפללים על ביאתו של משיח". העצאת זכרוננו זה של מרד בריכוכבא עשויה בעיקר להראות לנו, שאל לנו, "לחזק את הקץ", אלא להפקיד את התפתחות עתידנו הלאומי ביד ה', מנהיג גורלנו. לכן מדינשה הברכה הזאת באופן כה בולט את אמונתנו, שהקב"ה כמלך מלכי המלכים שולט בכל ממדי הזמן, ושמידו לבדו באות בעבר, בהווה ובעתיד, כל הטובות שמהן אנו נהנים. "הוא היטיב, הוא מטיב, הוא יטיב לנו"; "הוא גמלנו, הוא גומלנו, הוא יגמלנו לעד" (עיי' בברכת הון: "תמיד לא חסר לנו ואל יחסר לנו מזון לעולם ועד").

ברם העובדה, שדוקא קבלת הרשות לקבור את הרגיו ביתר הביאה לתקן את ברכת, "הטוב והמטיב", הנאמרת עד היום הזה על בשורות טובות (ברכות פ"ט, מ"ב) על הנאות ושמחת שונות, אינה מקרית. עובדה זו עשויה להזכיר לנו, שהיו תקופות כה קשות בחיי עמנו, שאפילו חקלה פעוטה כזאת, קבלת רשות לקבור את חלליהם בארצם ובאדמתם, כבר היתה בעיניהם, "טובה כפולה ומכופלת" מיד

ר"ל

אביהם שבשמים. ומהו ילמדו לקח כל קטני אמה אמונינו, המסריבים להביע תודתם כלפי ההשגחה, מפני שלא נתמלאו כל משאלותיהם האישיות, ומתוך איוז שהיא אכזבה הם מרגישים את עצמם מקופחים, ואינם רואים עוד את יתר החסדים הטובים, שה' גמל וגומל להם במידה כה גדושה. אל כל אלה פונה ברכתה הרביעית של ברכת המזון בעקבות המאורע ההיסטורי, שהיה הסיבה לתקנתה. היא ממשיכה, כאמור לעיל, את הקו של שלוש הברכות הקודמות, המתארות את שפע חסדי ה' בהווה (ברכת הון), בעבר (ברכת הארץ) ובעתיד (ברכת ירושלים), ומביאה לידי ביטוי את העניין, שהקב"ה, שהוא "אבינו, מלכנו, אדירנו, בוראנו, גואלנו, יוצרנו, קדוש יעקב ורועה ישראל", הוא גם ובאופן מיוחד, "הטוב והמטיב" בכל תחומי הזמן. לכן הוא יפעל גם לעתיד עד סוף כל הדורות, "לחן ולחסד ולרחמים", למען ישראל וכל האנושות.

נוסף לג' הטבות וג' גמולות הללו, משמשת גם הזכרתה המשולשת של מלכות ה' ("אלהינו מלך העולם", "אבינו מלכנו", "המלך הטוב") חלק בלתי נפרד מברכתנו. שלוש מלכויות אלו נזכרות פה בבונה הרביעית, אף על פי שמקומן המתאים כבר היה בעצם בברכה הקודמת. מפני שאי אפשר להזכיר מלכות שמים ומלכות בשר ודם באותה ברכה (עיי' לעיל בפירושו על ברכת ירושלים). אולם הרעיון של "מלכות שמים" עובר כחוט השני בכל חלקי ברכת המזון. הוא מבוסס על ההשקפה שהקב"ה, אדון העולם ומלך מלכי המלכים, שומר על כל אחד ואחד מיצוריו ודואג לסיפוק צרכיהם הטבעיים בכל יום ויום. "על השמים כבודו... המבטיח לשבת... המשפיל לראות... מקימי מער דל, מאשפות ידים אבינו" (תהילים קיג, ד-ז).

החל מן הביטוי "חן וחסד" עד המלים, "וכל טוב" נרשמו ט"ו חסדי ה', המקבילים לט"ו סעודות השבוע, לפי דברי חז"ל על יסוד הפסוק שמות טז, יב, שתיים שחיים בששת ימי החול ושלוש ביום השבת. בכל נוסח הברכה הרביעית, וכן בראשונה, משתמשים בפניות לה' בגוף השלישי: "הוא", "היינו בלשון "נסתר" של "רואה ואינו נראה"; ואולם הברכה השנייה והשלישית מנוסחות בלשון "אתה" (גוף שני), בלשון "נוכח", כאילו ה' עומד מולנו, כביכול, לפי הפסוק: "שויתי ה' לנגדי תמיד" (תהילים טז, ח). כדי להסביר שנינו זה, רומז ר' יהודה לייב אופנהיים בספרו "מטה יהודה" על משל חלמודי (יומא נד ע"א), בו נמשל יחסה של כנסת ישראל לה', ליחס של כלה כלפי בעלה: "כל זמן שהיא בבית אביה, צנועה מבעלה, כיון שבאה לבית חמה, אינה צנועה מבעלה", ואחרי שנתגרשה מבעלה, שוב צנועה ממנו, כי "נתגרשה חזרה לחיבתה הראשונה". כן מדברת הברכה הראשונה, שאותה תיקן משה רבינו, בשעת מסעי ישראל במדבר, בלשון "הוא", כסמן הסתייגותה של כלה לגבי חתנה, שאינה מכירה אותו עדיין. הברכה השנייה והשלישית, שחברו בארצנו הקדושה, משתמשות לעומת זאת במלה, "אתה", כביטוי של אינטימיות וקירבה משפחתית. ואילו בברכה האחרונה, שמוצאה מימי הגלות, חוזרת כנסת ישראל, אחרי חורבן הבית וביטול עצמאותה הלאומית, אל הסתייגות נעוריה הצנועה הקודמת, ומדברת לפני ה' שוב בלשון "הוא", מתוך צניעות, וראת-כבוד הכנועה.

ר"ל